

Výzkum životní úrovně patří dlouhodobě jak v sociologii, tak v ekonomii k nejfrekventovanějším tématům. Přes zdánlivou vyčerpanost námětu, k němuž jako by již nebylo co dodat s výjimkou registrace měnící se skutečnosti, se v současné době tyto otázky vysoce aktualizují. Stať je pokusem o teoreticko-metodologickou argumentaci objektivně vyvstávající potřeby posunu akcentu sociologického výzkumu v této oblasti. Jako každý inovační podnět je diskusní, řadu otázek pouze naznačuje či otevírá. Rozšíření kontextů a horizontů by však mohlo stimulovat zaměření dalšího výzkumu těchto společensky závažných a politicky citlivých otázek.

Příčiny aktualizace problému

První skupina podnětů souvisí s vnitřním vývojem vědeckého poznání a jeho silící orientací na zkoumání aktuálních problémů výstavby rozvinuté socialistické společnosti. Tato orientace staví sociologii mnohem více než dosud před úkol zvládnout sociální procesy v jejich souvztažnosti s procesy ekonomickými. Akcent se přitom posouvá z chápání sociálních procesů jako efektů ekonomického vývoje k identifikaci a teoretickému zvládnutí mechanismů aktivní úlohy sociálních činitelů a sil v dynamizaci společenského reprodukčního procesu. (1) Rozhodujícím úkolem se stává nalézt transformaci obecně známého a přijímaného teoretického postulátu o dialektické souvztažnosti, jednotě i rozpornosti obou procesů do roviny konkrétních, vzájemně se podmiňujících i rozporných ekonomických a sociálních jevů.

Poznávací potřeby společnosti přitom zvyšují zájem o dlouhodobé vývojové perspektivy. Zkušenosti potvrzují, že prosazující se prognostická optika je nejen nezbytným, potřebným nástrojem poznání a řízení společenské skutečnosti, ale také účinným stimulem rozvoje sociologické teorie a metodologie. Nezbytnost pochopit souvztažnost ekonomických a sociálních činitelů v jejich dlouhodobé perspektivě podněcuje hlubší vidění probíhajících procesů i tvorbu nových indikátorů citlivějších vůči časovému faktoru.

Vytyčení úkolu intenzifikace národního hospodářství i celého společenského reprodukčního procesu vedlo ke zdůraznění úlohy subjektivních sil a stimulace žádoucí aktivity společenských subjektů vyššího řádu a jednotlivců. Praxí potvrzovaná nízká účinnost přijímaných opatření k posílení hmotné stimulace svědčí o tom, že při jejich konstrukci nebyl vzat v úvahu celý komplex ekonomických, sociálních i psychologických souvislostí; řídicí praxe zde nenalézá dostatečnou oporu ve vědeckém poznání.

V procesech rozdělování a směny se aktuálně koncentruje řada problémů, které snižují celkovou efektivnost ekonomického a sociálního rozvoje. Nedostatečně účinné prosazování socialistických principů a cílů v sociálním obsahu rozdělovacích procesů,

(1) Převaha zájmu o důsledky ekonomických změn je patrná u velké části široce rozvíjených sociologických témat. Například ve výzkumu sociálně třídní struktury jsou především studovány důsledky změn ve vlastnických vztazích a výrobních silách pro vývoj tříd a třídních vztahů. Vlastní mechanismy uplatňování vedoucí úlohy dělnické třídy, vývoj třídních a skupinových rozporů a jejich vliv na ekonomické mechanismy aj. zůstávají na okraji pozornosti. Ve výzkumu způsobu života je těžiště položeno na poznání změn v podmínkách života a vývoj sociálně třídní diferenciacce životních projevů; problém lidské aktivity, jejího společenského zaměření a stimulace se teprve začíná rozpracovávat.

stejně jako nedostatečně rozvinuté, neadekvátní oslabování aktivního zpětného vlivu spotřeby na výrobu představuje retardační prvky ve výrobních a společenských vztazích.

Neopominutelnou příčinou zvýšeného zájmu o problematiku hmotných podmínek života je konečně i to, že v mechanismech utváření životní úrovně a její diferenciacie se začínají prosazovat některé neočekávané procesy a jevy, s nimiž se věda i politika dosud nevyrovnávají, či vyrovnávají rozporně a kde je proto potřeba poznání zvláště naléhavá.

Vývoj hmotných podmínek života byl a je chápán jako spojovací článek ekonomického a sociálního rozvoje. Zvyšování hmotné úrovně uspokojování potřeb je sociální mírou efektivnosti ekonomického rozvoje, ekonomickým činitelem sociálního rozvoje i sociálním stimulem ekonomické dynamiky; je tedy průsečíkem obou rozvojových procesů. Zasazení problémů hmotných podmínek života do tohoto poznávacího kontextu však otevírá řadu nedorozumění teoreticko-metodologických otázek a odhaluje mezery i ve znalostech empirie. Chybí nám pojmy, termíny, datová báze pro hodnocení nových momentů probíhajících procesů.

Předložená stať proto nemohla aspirovat na komplexní postižení reálných změn v materiální základně lidského života a jejich sociálních souvislostí z nových úhlů pohledu; tento úkol je úkolem budoucnosti. Jejím cílem je argumentovat potřebu posunu poznávacího akcentu a naznačit jeho směr. Věcná argumentace, pokud je vůbec použita, má výrazně hypotetický charakter, je formulačně dosud nepropracovanou východiskovou hypotézou, nikoliv výsledkem výzkumu.

Dosavadní hodnocení a nové poznávací akcenty

Zásadní kvalitativní změny v oblasti hmotné životní úrovně pracujících v procesu socialistické výstavby již byly velmi podrobně prozkoumány a výsledky hodnocení jsou plně akceptovány teorií i praxí. V úsporném vyjádření rozhodujících tendencí lze tyto obecně přijímané závěry formulovat zhruba takto:

1. Rozvoj výrobních sil a celkové ekonomické vyspělosti socialistické společnosti vytvářel rostoucí hmotné zdroje, jejichž rozdělování, určené socialistickým charakterem výrobních vztahů, zajistilo — přes některé krátkodobé problémy — postupný růst společenské hmotné životní úrovně, společenské i osobní spotřeby. Dynamiku tohoto růstového procesu je možno doložit desítkami údajů o vývoji pracovních i sociálních příjmů, vybavenosti domácností, úrovni bydlení, o rozvoji sídelní sítě a její technické i sociální infrastruktury, o spotřebě různých druhů výrobků, o zdokonalování společenských podmínek pro fungování sféry zdravotnictví, školství, kultury, o stupni zabezpečení sociálních jistot. Pozitivní hodnocení dosažených výsledků samozřejmě neznamená, že jsou vyřešeny všechny problémy. Socialistická společnost plánovitě usiluje o další růst uspokojování hmotných potřeb, možnosti řešení však závisí na dynamice tvorby zdrojů.

Společensky řízená záměrná a plánovitá nerovnoměrnost vývoje s preferencemi dříve méně rozvinutých společenských tříd a vrstev vedla k dosažení vysokého stupně překonání sociálně třídních a třídně podmíněných nerovností v hmotných podmínkách života. V průběhu života jedné generace se kvalitativně změnily podmínky práce a života pracovníků v zemědělství, podstatně byly překonány nerovnosti mezi městem a venkovem, mezi českými zeměmi a Slovenskem, mezi příslušníky různých národů, národností a etnických skupin. Kvalitativně se změnilo společenské postavení žen. Řada rozdílů ještě přetrvává a na jejich vyrovnávání je nutno i nadále soustřeďovat pozornost společnosti.

Závěry o růstu společenské hmotné životní úrovně a výrazné vyrovnávací tendenci vyjadřují základní logiku společensky řízených změn, jejich dlouhodobě určující, převažující obsah.

V konfrontaci s každodenní zkušeností i prohlubujícím se teoretickým poznáním se však ukazuje, že daní za toto zobecnění je určité zjednodušení pohledu na zkoumaný problém. S rozvojem socialismu a obecným růstem možností společnosti se paradoxně otevírá prostor i pro další, společensky neřízené a často i neřiditelné procesy a jevy, jejichž pochopení a zvládnutí vyžaduje citlivější, hlubší vhled. V čem spočívají základní omezení převažujícího interpretačního přístupu k problémům životní úrovně?

Optika studia efektů makrospolečenských změn v životě lidí soustřeďuje zájem na společensky řízené činitele a souhrnné či průměrné (což je z hlediska obsažené sociální informace prakticky totéž) indikátory. Při hodnocení zdrojů životní úrovně se vychází z výsledků jednotlivých ročních plánovacích fází reprodukčního cyklu a jejich bilancí. Vývoj diferenciací je sledován v rozhodující sociálně třídě dimenzi; vnitrotržní a průřezové diferenciální dimenze zůstávají na okraji zájmu. Neodlišuje se dostatečně citlivě možnost od skutečnosti, hmotné podmínky života, nabídka, příležitosti od reálné úrovně uspokojování potřeb.

Zdokonalování teoreticko-metodologického interpretačního schématu se proto musí ubírat směrem ke

- komplexnějšímu postižení zdrojů a faktorů utváření hmotných podmínek života a jejich individuálního souběhu,
- docenění časového parametru, kontinuity tvorby hmotné životní úrovně, kumulace hmotných efektů v čase,
- zvýšení pozornosti vnitrosociálnímu absolutnímu rozpětí a reálné diferenciace kumulovaných efektů u jednotlivců, domácností i společenských skupin.

Ukazatele konečných sociálních efektů ekonomického vývoje musíme hledat v rovině dosažené úrovně uspokojování potřeb, naopak prostor hmotné stimulace pracovního výkonu je dán konfrontací hmotných možností a úrovně aspirací. Zvýšení citlivosti vůči těmto vzájemně spjatým, ale přece jen odlišným rovinám materiální báze lidského života otevírá problém adekvátnosti indikátorů dosaženého stavu i jeho vývoje.

Hmotné podmínky života a odvozené pojmy

Každá konkrétní lidská činnost zaměřená na uspokojování určitých potřeb je podmíněna společným výskytem řady objektivních (vnějších i vnitřních) podmínek. K vnějším podmínkám patří v první řadě disponibilní čas, prostředí, umožňující svými přírodními i sociálními kvalitami existenci člověka a výkon dané aktivity, a komplex disponibilních hmotných užitečných hodnot, které vystupují jako předpoklad, rámec, předmět či prostředek aktivity. K nim se připojují objektivně existující vnitřní, subjektové dispozice fyziologické i psychické. Nesouběžnost výskytu všech podmínek aktivitu modifikuje, případně znemožňuje. Existence osvojených vnitřních předpokladů (potřeb, zájmů, aspirací, vůle aj.) vyvolává cílevědomé úsilí o získání vnějších podmínek, naopak absence vnitřních předpokladů snižuje pravděpodobnost využití nabízených vnějších možností a příležitostí.

Tak jako neexistují konkrétní lidské aktivity bez hmotného zázemí a hmotných předpokladů, neexistují v tomto slova smyslu ani nemateriální potřeby. O nemateriálnosti, duchovnosti potřeb lze hovořit jen ve vztahu k jejich obsahu, nikoli ke způsobu jejich uspokojování. Žádnou z lidských potřeb, nevyjímaje nejsložitější a nejrozvinutější potřeby duchovních prožitků, nelze uspokojit bez materiálních předpokladů. Hmotnou determinaci uspokojování náročných duchovních potřeb nelze zjednodušeně vulgarizovat představou, že teprve nejrozvinutější úroveň hmotného zabezpečení vytváří podmínky pro duchovní potřeby. Tato představa byla mimo jiné mnohokrát vyvrácena historicky. Duchovní potřeby se rozvíjely a rozvíjejí

i při mnohem nižší úrovni hmotného vybavení; otázkou je míra jejich kultivace a sociální dosah. Na druhé straně je však zdokonalování hmotných podmínek existence společenského celku i jednotlivce obecným, dlouhodobě určujícím předpokladem kultivace celého systému potřeb a způsobů jejich uspokojování.

Věcně je komplex hmotných podmínek a předpokladů lidské aktivity velmi mnohotvarý. Patří k němu obecné podmínky existence subjektu aktivity, člověka jako biosociálního organismu (vzduch, voda, potrava, oděv, obydlí aj.) i specifické podmínky jednotlivých aktivit; přírodní prvky (převážně již však člověkem přetvořené) i užité hodnoty vyprodukované v procesu lidského přisvojování přírody prací; uchované výsledky minulé práce i aktuální produkt živé práce.

Soubor materiálních užitečných hodnot (včetně materializovaných hodnot duchovních), hmotné bohatství, z něhož lidské společenství nasycuje své potřeby a které také produktivní činností neustále obnovuje a pomaleji či rychleji rozšiřuje, je tedy přírodně historickým jevem bytostně společenské povahy. Jeho produkce a reprodukce je společenským procesem, neseným mechanismy dělby a směny činností a odrážejícím bezprostředně všechny základní rysy determinujícího vývojového činitele — způsobu výroby.

Stupeň rozvinutosti společenských výrobních sil přitom určuje celkovou (spolu s tím i průměrnou, typickou, charakteristickou) technickou úroveň, objemové a kvalitativní parametry hmotného fondu společnosti. Povaha výrobních vztahů odvozená od vlastnictví výrobních prostředků a zprostředkovaná třídními vztahy se projevuje v mechanismech a efektech rozdělování společenského bohatství, v jeho kvalitativní diferenciaci a v diferenciaci třídního, skupinového a individuálního podílu na něm.

Vazba mezi aktuálními systémovými charakteristikami a hmotným fondem společnosti je relativizována kontinuitou hmotných procesů. Dlouhodobá užitnost mnoha materiálních statků je objektivní bází hmotné závislosti přítomnosti na minulosti. Dosažená úroveň hmotného bohatství společnosti je výsledkem minulé práce. Odráží však nejen minulost výrobních sil, ale také minulost výrobních poměrů, která přetrvává v distribuci tohoto kumulovaného společenského bohatství v sociálním i teritoriálním rozměru.²

Pro posouzení dynamiky a efektů společenského reprodukčního procesu potřebujeme tyto makrospolečenské charakteristiky hmotného bohatství. Odpovědi na otázku, jaké jsou příčiny či omezení, motivy určité struktury lidské aktivity, však musíme hledat v tom, jak se společenský souhrn hmotného bohatství sociálními mechanismy transformuje do rozdílného hmotného postavení společenských tříd, vrstev a skupin, do konkrétního subjektivně dosažitelného světa konkrétních lidí.

Konkretizované a individualizované hmotné podmínky života jednotlivce, či úsporněji vyjádřeno jeho *hmotná situace*, vyjadřují míru jeho hmotných životních možností, materiální předpoklady aktivity a současně i jeho relativní postavení vůči ostatním členům společnosti. Ve společenských systémech s polaritou antagonistických tříd odráží kvalitativně diferencovaná hmotná situace rozporné třídní postavení; se změnou sociálně třídní struktury a sblížováním tříd v socialistické společnosti se potlačují i třídní aspekty diferenciacie hmotné situace pracujících.

Vztah jednotlivce k prvkům hmotného světa může mít povahu objektivního, na subjektu nezávislého vystavení jeho účinkům (především vztah k přírodním prvkům životního prostředí), či vztah více či méně aktivního přisvojování, disponibility a individuálního vlastnictví. Jako determinanty lidské aktivity přitom vystupují vztahy objektivního vystavení a vztahy disponibility, nezávisle na tom, na jakém

(2) Časový faktor je vůbec jedním z neopominutelných aspektů vývoje hmotných podmínek života společnosti i jednotlivce. Efekty rozdělovacích, přerozdělovacích, směnných i spotřebních procesů se v čase kumulují, skládají či ruší. I malé stejnosměrné difference mohou v důsledku kumulace výrazně prohlubovat vnitrosociální rozpětí.

principu jsou tato užívací práva založena. Možnost disponovat osobním automobilem pro osobní potřebu ovlivňuje strukturu životních činností stejně, jde-li o automobil v osobním vlastnictví, v majetku rodičů či o služební vozidlo. Proto také hmotnou situaci, hmotné postavení jednotlivce definujeme tou částí společenského hmotného prostředí, která na jedince objektivně působí a která je v jeho dosahu, kterou může využívat k uspokojování svých potřeb.

Čím volněji jsou společenskými poměry vymezena dispoziční práva vůči některým hodnotám (čím více alternativních, legálních i nelegálních způsobů a možností užívání hodnot reálně existuje), tím méně je pro charakteristiku prostoru lidského života závažný rozsah *individuálního vlastnictví*. A naopak, závažnost individuálního vlastnictví jako právně či morálně sankcionovaného práva výhradního užívání pro vlastníka i společnost je tím menší, čím méně ekonomických a sociálních funkcí vlastnictví plní. V socialistické společnosti, která negovala možnost přeměny kumulovaného individuálního vlastnictví v soukromé vlastnictví výrobních prostředků s právem vykořisťování cizí práce, je obsahem vztahu osobního vlastnictví především užívací oprávnění. I v socialistické společnosti může však osobní vlastnictví plnit více funkcí: může se stát výrobním prostředkem reprodukcí elementů soukromé malovýroby, jako zdroj úroků z úspor a půjček se může stát prostředkem bezpracného zisku, může se stát předmětem soukromé směny, a tedy i přerozdělovacím nástrojem se společensky nekontrolovanými směnnými relacemi, je prostředkem tvorby spotřebních rezerv a zdrojem mezigeneračního (či jiného vnitrosociálního) přenosu rezerv i užívacích práv. Vývoj objemu, struktury a funkcí individuálního (osobního, popřípadě soukromého) vlastnictví je proto jednou z neopominutelných charakteristik hmotné situace jednotlivce i celého systému společenských vztahů.

Na rozdíl od hmotné a majetkové situace jednotlivce, která vyjadřuje potenci, možnost uspokojování potřeb, vyjadřuje pojem reálné *hmotné životní úrovně* míru zhodnocení dosažitelného hmotného potenciálu ve skutečné úrovni uspokojování potřeb. Odráží se v něm napětí mezi možností a skutečností, mezi možnostmi a schopnostmi individua tyto možnosti využít. Rozdíl mezi hmotnou situací a hmotnou životní úrovní je jedním z projevů subjektivního faktoru uspokojování potřeb. I když rozlišení potence od reálného uspokojení potřeby empirickými indikátory je někdy velmi obtížné, ne-li nemožné, samo analytické zdůraznění rozdílnosti obou rovin by mělo podněcovat hledání citlivějších metodologických přístupů.

Protože objem, rozsah, kvalita i struktura dosažitelných užitných hodnot se mění s růstem produktivní schopnosti společnosti (například také s růstem její schopnosti překonávat časoprostorové distance), je i předmětný rozsah pojmů hmotná a majetková situace i hmotná životní úroveň historicky proměnlivý. S rozvojem výrobních sil se prosazuje tendence k rozšiřování elementů hmotných podmínek života, v třídní antagonistických společnostech samozřejmě při současném prohlubování kvalitativní diferenciace disponibilních užitných hodnot a prohlubování vnitrosociálního rozpětí. V socialistické společnosti probíhá zdokonalování hmotných podmínek života při výrazném zúžení diferenciačního pole a společenské regulaci životního minima i maxima.

V každém případě je však nutno věcný rozsah těchto pojmů vztahovat k hmotným podmínkám celého komplexu životních činností, včetně podmínek práce.⁽³⁾

Ekonomicky i sociálně určujícím prvkem hmotné situace je přitom konkrétní vztah k výrobním prostředkům, počínaje prostředky společenské výroby a konče prostředky malovýroby a naturální produkce.

Pojmy hmotná situace, majetková situace a hmotná životní úroveň tak představují

(3) Skutečnost, že se v další konkretizaci našich úvah speciálně podmínkami práce nezabýváme, není výrazem jejich podcenění. Jde však o specifický, velmi složitý problém, který vyžaduje samostatné zpracování.

tři odlišné, ale vzájemně spjaté pohledy na hmotné zabezpečení lidského života, jimiž se musíme zabývat při studiu hmotné determinace lidské aktivity i sociálních efektů ekonomického rozvoje. Pojmové odlišení těchto momentů je podmínkou odlišení jejich dosud směřovaných empirických indikátorů.

Elementy hmotné a majetkové situace v socialistické společnosti

Přestože užívané pojmy lze vztáhnout ke všem sociálně ekonomickým systémům, konkretizace jejich obsahu je podmíněna povahou sociálně ekonomického uspořádání společnosti i jeho dosaženou vývojovou etapou. Ve svých úvahách se proto omezujeme na naši společnost a pro ni charakteristický průběh procesu socialistické výstavby (zejména s praktickým potlačením soukromovlastnického hospodářského sektoru).

Hmotná situace jednotlivce(4) má dvě základní stránky, dva momenty: stránku objektivní, vnější společenské nabídky, společenských možností a zdrojů (včetně platných pravidel jejich rozdělování a zpřístupňování), a stránku individuální, tvořenou již přisvojenými a přisvojovanými hodnotami.

a) Objektivní společenské faktory hmotné situace

Rozhodující komplex elementů hmotné situace tvoří společenské faktory spolu s poměry upravujícími procesy rozdělování a přisvojování. Pro desagregaci a uspořádání tohoto komplexu bude teprve nutno nalézt vhodná třídící analytická hlediska. V současné fázi poznání je možno vyzvednout pouze jeho nejzávažnější věcné okruhy, k nimž patří

- kvalita přírodního prostředí, ovzduší, zdrojů pitné vody, půdy, produktivní, regenerační a rekreační schopnosti krajiny,
- kvalita sídelní struktury, její institucionální infrastruktury a komunikačních vazeb, včetně kvality způsobu bydlení,
- společenská nabídka pracovních příležitostí a pracovních podmínek, společenskými poměry vymezené způsoby získávání prostředků k životu,
- společenská nabídka spotřebních užitných hodnot, služeb a aktivit, včetně poměrů upravujících jejich rozdělování a směnu,
- společenská měnová, cenová a příjmová politika, pravidla a mechanismy rozdělování peněžních příjmů.

Obecná priorita přitom patří procesům a jevům, které zajišťují materiální předpoklady biologické reprodukce lidského rodu. Náléhavost problémů přírodního prostředí vzrůstá tím více, čím více vtahuje člověk přírodní prvky do procesu výroby a čím více je sekundárně procesem výroby ovlivňuje.

Analyticky je možno ve společenské nabídce hmotných podmínek života odlišovat věcné a hodnotové momenty. Pro úroveň uspokojování potřeb je rozhodující její *věcná stránka* (objem a kvalita produktu, rozvinutost sídel a dopravní sítě aj.), v níž je skryta průměrná společenská úroveň, průměrný spotřební standard a současně i vnitrosociální kvalitatívni rozpětí, minimum a maximum i rozložení otevřených možností.

Skutečnost, že strukturu spotřebních fondů v jejich komplexnosti a variabilitě nelze věcně plánovat, vede někdy k přecenění vypovídací schopnosti hodnotových ukazatelů vývoje spotřeby.(5) Úroveň možného uspokojování potřeb je přitom

(4) Hovoříme-li o hmotné situaci jednotlivce, máme vždy na mysli jednotlivce jako člena samostatně hospodařící ekonomické jednotky domácnosti, v níž dochází ke sdružování a přerozdělování hodnot. V zájmu zjednodušení referenčního rámce však od vlivu přerozdělování v domácnosti zatím abstrahujeme, vrátíme se k němu v jiné souvislosti.

(5) Jestliže v oblasti osobní spotřeby lze ještě hodnotící základnu do určité míry

určena věcnými, kvalitativními stránkami, užitností té části společenského bohatství a aktuálního společenského produktu, která je určena pro spotřebu obyvatelstva. V případě společenské spotřeby jsou rozhodující nikoli užité zdroje, ale výstupní efekty obrácené k obyvatelstvu v podobě nabídky hodnot, služeb a aktivit.

Druhým závažným faktorem společenské nabídky je poměr mezi *naturálním rozdělováním* hmotných statků a hodnotami, které jsou definovány jako zboží a jsou *předmětem peněžní směny*. Bezplatné formy naturálního rozdělování umožňují lépe uspokojovat společenské potřeby a zájmy, usměrňovat tok užitných hodnot a služeb k určitým sociálním skupinám či teritoriím, určovat kvalitativní preference. Naturální rozdělování vytváří větší záruku skutečného uspokojování společensky uznávaných potřeb. Naopak využití směny ponechává větší prostor pro uplatnění zájmů, preferencí a diferencovaných možností spotřebitele; její sociální a diferenciační efekty je proto obtížnější společensky kontrolovat. Předností socialistické společnosti proto je, že uspokojování mnoha základních životních jistot, základních životních zájmů a potřeb občanů i rozvojových potřeb společenského celku vyjmula ze sféry směny. Lze také předpokládat, že dlouhodobá vývojová tendence bude směřovat k postupnému rozšiřování okruhu takto uspokojovaných potřeb.

Závažné důsledky pro utváření společenské hmotné nabídky má regulace *hodnotových a cenových relací* ve spotřební nabídce. Socialistické hospodářství využívá možnost systémem plánovaných, společensky regulovaných cen prosazovat sociální cíle, především sociální jistoty. V zájmu zajištění hodnotových bilancí je však nutno kompenzovat systém cenových dotací u zboží základní potřeby, především potravin, systémem luxusních přírážek u zboží relativně zbytného, tedy u velké části průmyslového spotřebního zboží. Narušení hodnotových a cenových relací vyvolává disproporce v orientaci spotřebitelského zájmu, zvyšuje dále tlak na spotřebu dotovaných hodnot, a naopak snižuje realizační možnosti průmyslových výrobků. Vývoj ekonomických mechanismů by měl spíše směřovat k postupnému sblížení obou struktur a k převedení společenských záruk do růstu kompenzačních sociálních příjmů.

Vzhledem k převažujícímu podílu směny na přenosu užitných hodnot ze sféry výroby do sféry spotřeby se i v socialistické společnosti stává klíčovým rozdělovacím mechanismem rozdělování a přerozdělování *peněžních příjmů*. Socialismu vlastní způsob obživy je obživa vlastní prací, především prací ve společenském pracovním procesu. Rozhodující část peněžních příjmů obyvatelstva plyne ze systému odměny za společenskou práci, v němž společnost usiluje o uplatnění principu odměny podle práce jako výrazu socialistického obsahu sociální spravedlnosti i jako prostředku hmotné stimulace pracovního výkonu. Klíčovým faktorem utváření hmotných podmínek života je proto dostatečná nabídka pracovních příležitostí pro všechno práce schopné a práci vyhledávající obyvatelstvo, stejně jako konstrukce mzdových soustav a utváření základních odvětvových, oborových a profesních mzdových relací, regulace průměrného příjmu a dynamiky jeho společenského růstu atd.

Doplňkový tok peněžních příjmů ze společenských fondů představují sociální příjmy, jejichž převahu tvoří nemocenské pojištění a důchodové zabezpečení (v zásadě rovněž odvozené od podílu na společenské práci) a systém společenské pomoci rodinám s dětmi. Rozhodující pro tuto oblast je zajištění trvalé dynamiky v souladu s růstem pracovních příjmů a průměrné hmotné životní úrovně společnosti.

Reálná distribuce peněžních příjmů obyvatelstva je dále ovlivněna mnoha přerozdělovacími procesy, z nichž sociálně nejzávažnější je přerozdělování v rodině jako základní hospodářské jednotce, dále přerozdělování mezi občany na soukromém trhu výrobků, služeb a získávání výhod a nelegální formy obohacování se na úkor spotře-

objektivizovat přepočtem na stálé ceny u srovnatelného sortimentu, v oblasti společenské spotřeby samotný růst nákladů nevypovídá o kvalitě uspokojování potřeb a není proto spolehlivým indikátorem vývojové tendence.

bitele, žadatele či na úkor společnosti. Pro utváření hmotné životní situace a diferenciaci hmotných životních podmínek jsou proto závažné i podmínky, které společnost vytváří pro individuální práci v její legální i nelegální formě, pro vstup na soukromý a společenský trh, s jakou účinností postihuje a omezuje nelegální formy obohacování aj.

Ekonomická a sociální politika socialistické společnosti sleduje ve vztahu ke společenské stránce hmotných podmínek života tři vzájemně spjaté cíle:

- přejímá komplexní zodpovědnost za zajištění všech hmotných podmínek lidské existence, struktury a objemu spotřebního koše, za rozvoj institucí poskytujících služby a zajišťujících péči o člověka; k tomuto cíli vytváří specifické nástroje plánovitého řízení celého společenského reprodukčního procesu,

- úsilím o dynamický rozvoj národního hospodářství a společenského produktu i o jeho optimální rozdělování vytváří podmínky pro trvalé zdokonalování hmotných podmínek a předpokladů lidského života, pro zvyšování společenského spotřebního standardu, pro růst hmotné životní úrovně,

- při rozdělování spotřebních fondů usiluje o dosažení sociální spravedlnosti v míře odpovídající možnostem socialistického společenského uspořádání; garantuje základní životní jistoty, překonává pozůstatky zděděných sociálně třídních nerovností a prosazuje diferenční princip odměny podle práce a života podle zásluh; kontroluje přitom míru absolutního vnitrosociálního rozpětí v hmotných podmínkách života jednak trvalým zvyšováním životního minima, jednak regulací společensky tolerovaných forem luxusní spotřeby.

b) Individuální vlastnictví a disponibilita

Pokud se týká vlastněných a disponibilních hodnot, jde v našich podmínkách především o

- vlastnictví a disponibilitu užitnými hodnotami dlouhodobé spotřeby (především objekty základního a rekreačního bydlení a průmyslové výrobky dlouhodobé užitnosti),

- vlastnictví a disponibilitu výrobními a pracovními prostředky (půda, hospodářské objekty, užitková zvířata, zemědělské, stavební, dopravní stroje, nástroje aj.),

- vlastnictví a disponibilitu užitnými hodnotami vysoké směnné hodnoty, které vedle užitných funkcí představují rezervní hmotný fond (zlato, šperky, starožitnosti, umělecké předměty a jiné sbírky),

- rezervní peněžní fond, úspory a úroky z nich, hmotné závazky.

Užitné hodnoty dlouhodobé spotřeby tvoří relativně trvalý základ rozvoje aktivit a úrovně uspokojování potřeb. Pro jejich sociální funkce je závažný jednak způsob nabytí dispozičního práva, jednak jejich kvalita, míra užitnosti, možnosti, které pro život otevírají, současně i nároky na jejich údržbu a reprodukci. Vývoj vybavenosti a disponibility je dlouhodobě předmětem výzkumu, a i když v něm nejsou vždy doceněny kvalitativní a zdrojové aspekty, patří tato sféra životních podmínek k nejlépe prozkoumaným.

Závažnější jsou však ty prvky individuálního vlastnictví a disponibility, které mohou sehrát aktivní úlohu v tvorbě životní úrovně, především výrobní a pracovní prostředky, které se ve spojení s konkrétní prací stávají zdrojem užitných hodnot pro osobní spotřebu a v případě nadprodukce i pro směnu se všemi sociálně ekonomickými důsledky z toho plynoucími.

Peníze jako významný prvek majetkové situace ovlivňují hmotné možnosti v té míře, v jaké mohou být tržně realizovány, směněny za žádoucí užitné hodnoty. Kromě toho plní funkci spotřebních rezerv, v této funkci jsou však ovlivňovány měnovými pohyby. Spolehlivější hmotné rezervy představují užitné hodnoty vysoké směnné hodnoty, nepodléhající v čase znehodnocování. Řada z nich navíc prochází

v konkrétních výrobních a společenských poměrech sebezahodnocovacím procesem jejich směnná hodnota v čase narůstá.

Kumulované hmotné rezervy v peněžní i věcné formě jsou velmi závažnou složkou hmotné a majetkové situace, protože určují prostor možného spotřebního chování a potenciální kapacitu vnitrosociálního přerozdělování a přenosu hodnot, tedy hmotný zdroj intervenující do procesu rozdělování podle práce a hmotné pracovní stimulace. Sociální závažnost kumulovaných hmotných rezerv narůstá s růstem průměrné společenské hmotné životní úrovně, s rozšiřujícím se společenským bohatstvím. Nebyla však dosud doceněna ani politikou, což se mimo jiné projevuje v neexistenci potřebných empirických indikátorů a v minimální úrovni znalosti reálné diferenciaci.

Podobně jako u stránky společenské nabídky i v procesech individuálního přisvojování hodnot a jejich reálného využívání je primární fakt disponibility, sekundární zdroj užívacího práva. Otázka zdrojů vlastněných a disponibilních hodnot je však klíčová pro pochopení procesů vývoje a dynamiky hmotné situace i pro hodnocení sociálního obsahu společenských rozdělovacích procesů, je tedy závažným rysem panujících společenských poměrů. Má zřetelný sociálně třídní, politický obsah a závažné sociálně diferenciacní a ideologické i mravní konsekvence.

Stejně tak je z hlediska možností pro uspokojování potřeb rozhodující věcná, předmětná stránka užitnosti disponibilních hodnot, nikoli jejich hodnotové, cenové vyjádření. Hodnota disponovaných a vlastněných statků je však klíčová pro pochopení mechanismů utváření a reprodukce hmotné úrovně, a konečně například i pro účinnost hmotné pracovní stimulace. Výše pořizovacích nákladů určuje sociální parametry vybavovacího procesu, potenciální prodejní cena vlastněných hodnot je mírou hmotné jistoty a hmotných možností.⁽⁶⁾ Je nutno předpokládat, že rozpor mezi užitnou hodnotou a hodnotou, objektivně založený v přetrvávajícím zbožním charakteru socialistické ekonomiky a dále prohlubovaný subjektivismy v cenové tvorbě, má řadu důsledků pro úroveň hmotné spotřeby, spotřební orientaci i spotřební tlaky, které ovšem dosud velmi málo známe.

S rozšiřováním a kvalitativní i cenovou diferenciací spotřebního koše a s kumulací peněžních a jiných hmotných rezerv u některých skupin obyvatelstva závažnost hodnotového vyjádření objemu individuálního vlastnictví a disponibility jako sociálně ekonomického ukazatele silně vzrostla.

Zdroje a činitele utváření hmotné a majetkové situace

Utváření hmotné a majetkové situace každé domácnosti a jednotlivce je postupným kumulativním procesem, v němž hrají úlohu zejména tyto činitele:

- vnější zdroje, hmotné podmínky životního startu, soubor užitných hodnot a rezerv, které domácnost získává bez vlastního přičinění,
- orientace a výsledky vlastní přisvojovací, pracovní, směnné a spotřební aktivity, způsob využití společenských možností při získávání příjmových a naturálních hmotných zdrojů a způsob hospodaření s nimi,
- sociálně demografické (délka trvání manželství, počet a věk dětí, podíl ekonomicky aktivních osob aj.), zdravotní a další relevantní charakteristiky domácnosti a jednotlivce, včetně spotřební orientace a spotřebních aspirací,
- ekonomicky, územně a sociálně dostupná společenská nabídka směnných statků i služeb a statků ze společenských spotřebních fondů.

Určující úlohu v systému činitelů utváření hmotné situace sehrává výše, druh

(6) Ilustrujme si tuto myšlenku na uspokojování potřeby bydlení. Kvalitativně je pro ni rozhodující velikost a vybavenost bytu, nezávisle na povaze užívacího práva. Pro vývoj hmotné situace a uspokojování dalších potřeb je však zásadní nákladnost pořízení bytu i jeho užívání, možnost případného legálního či nelegálního prodeje aj.

a způsob získávání hmotných zdrojů pro krátkodobou i dlouhodobou spotřebu i tvorbu hmotných rezerv.

Základním sankcionovaným zdrojem hmotných životních prostředků je v socialistické společnosti odměna za společenskou práci. Výkonová diferenciací odměňování se však prosazuje velmi pomalu; prostor pro zvýšení pracovního příjmu množstvím a kvalitou práce je značně ohraničený. Jedinec ovlivňuje úroveň svého pracovního příjmu především výší dosaženého vzdělání, volbou profese a zaměstnavatele, národohospodářského odvětví (včetně například ochoty k migraci) a úsilím o vzestup v řídicí hierarchii. Za této situace roste váha doplňkových společenských hmotných zdrojů, ať již jde o peněžní či naturální zdroje vázané na práci a pracoviště (naturální příjmy, legální i nelegální výhody z pracovního postavení, příjmy a výhody z fondů kulturních a sociálních potřeb, výhody z možnosti využívat pracovní čas, prostředky a materiály pro soukromé účely aj.), nebo o převážně profesně podmíněné možnosti souběhu pracovních poměrů, vedlejších úvazků či jiných smluvních pracovních vztahů.

Velmi závažným a dosud ne zcela docenovaným pracovním zdrojem životní úrovně je nezespolečenštěná, individuální práce, která má v zásadě v našich podmínkách dvě sociální formy. Konkrétní práce v domácnosti a domácím hospodářství, jejíž produkt slouží k naturální spotřebě, plní dosud nezastupitelné funkce. Její rozsah i míra zapojení populace jsou značně vysoké, v řadě případů dokonce s růstovou tendencí. Některé formy individuální práce, jejichž produkt vstupuje na soukromý trh, jsou zdrojem příjmů z přerozdělování mezi obyvatelstvem a sociálně ekonomickou podstatou jsou recidivou soukromé malovýroby. Její legalizované formy jsou v našich podmínkách poměrně omezené, vyskytují se převážně v doplňkové zemědělské produkci a některých službách. Frekventovanější jsou pololegální a nelegální formy tzv. sousedské výpomoci a melouchaření. Možnosti zapojení do jednotlivých forem individuální a zejména soukromé práce jsou podmíněny disponibilitou výrobními a pracovními prostředky, včetně potřebných znalostí a dovedností. Jejich výskyt je proto koncentrován v některých profesích a sociálních skupinách (masověji je rozvinuta pouze naturální produkce) a je specifickým, dosud málo poznaným diferenciacním faktorem hmotné situace.

Vedle legálních i nelegálních hmotných zdrojů pracovní povahy existují i zdroje nepracovní (legální i nelegální, naturální i peněžní). Hovoříme-li o nepracovních příjmech, máme obvykle na mysli především sociální dávky a důchody. Jejich společenská funkce je kompenzační a doplňková, snižující míru vnitrosociálního rozpětí v hmotných životních možnostech. Kromě nich však plyne k obyvatelstvu i řada jiných legálních nepracovních příjmů ze společenských zdrojů, především výhry, půjčky a úroky z úspor, jejichž objem se zvyšuje. Splátkový a půjčkový systém umožňuje předstih spotřeby před jejím příjmovým krytím. Jeho široké využívání v podmínkách naší společnosti je jedním z prostředků překonávání rozdílů v hmotném zajištění domácností, má však důsledky pro omezení krátkodobé spotřeby i pro růst spotřebních aspirací.

S většími obtížemi se setkáváme při formulaci našeho vztahu k faktu mezigeneračního přenosu užitných hodnot a peněžních prostředků dědictvím a dary. Tento proces byl sociálně, a tedy i politicky málo závažný v době, kdy absolutní objemy kumulovaných a přenášených hodnot byly relativně malé, vyskytovaly se spíše náhodně a významově nepřevyšovaly váhu pracovních příjmů. Problémy začínají vznikat tehdy, jestliže v důsledku souběhu řady procesů dojde k extrémně vysoké kumulaci hodnot v generaci rodičů, a to jen v některých sociálních skupinách. Mezigenerační přenos se pak stává závažným sociálním činitelem diferencujícím nejen podmínky životního startu mladé generace, ale prakticky i její hmotné zabezpečení v průběhu celého života a má řadu negativních důsledků například pro vývoj pracovní motivace, pro orientaci koupěschopné poptávky i obecněji pro realizaci sociál-

ních cílů socialistické společnosti. Chceme-li nalézt způsob zvládnutí těchto procesů, musíme v první řadě studovat jejich výskyt a sociální obsah.

Od legálních nepracovních příjmů je nutno odlišovat nelegální bezpracné zdroje obohacování se na úkor společenského majetku či osobního vlastnictví jiných občanů. Výskyt těchto forem je projevem deviace socialistických společenských vztahů a nerozvinutosti socialistické morálky.

Důsledné uplatnění socialistického principu života podle zásluh by předpokládalo eliminaci nepracovních zdrojů a plnou společenskou kompenzaci handicapů plynoucích z péče o ekonomicky neaktivní členy domácnosti. Takováto představa je samozřejmě utopií, alespoň pro relativně dlouhou historickou etapu, v níž ještě nebudou rozvojem výrobních sil vytvořeny podmínky pro přechod k rozdělování podle potřeb. Existenci vnějších intervenujících faktorů, nezávislých na vykonávané práci, je nutno brát v úvahu v teorii i politice a naučit se zvládat alespoň jejich krajní projevy.

Vývoj hmotné a majetkové situace jednotlivce a domácnosti je však určen nejen souběhem příjmových a jiných hmotných zdrojů, ale také způsobem jejich využívání. Jakmile překročí zdrojová úroveň minimální hranici zabezpečení základních životních potřeb, vytváří se alternativní prostor, v němž se uplatní racionalita hospodaření, individuální spotřební preference a požadavky, úspornost spotřebního chování atd. Závažným momentem spotřebního chování je poměr mezi objemy prostředků vynaložených na krátkodobou, dlouhodobou spotřebu a tvorbu rezervního fondu.

Celkové příjmové a hmotné zdroje jsou tedy ve společnosti jinak rozloženy a diferencovány, než odpovídá diferenciaci pracovních příjmů. Jejich rozložení v populaci není spolehlivě známo; lze však odhadnout, že v některých sociálních skupinách dochází k souběhu faktorů příznivých pro tvorbu rezerv. Tento fakt je závažným činitelem mechanismů růstu životní úrovně a má pravděpodobně řadu sociálně politických i sociálně ekonomických důsledků, které dosud nedokážeme zcela spolehlivě zhodnotit. Pro výzkum se tak otevírá otázka, jak se reálně vyvíjí diferenciace hmotné životní situace a v jakém vztahu jsou tyto diferenciace procesy k naplňování socialistických principů rozdělovací politiky a k aktivizaci subjektivních činitelů ekonomické intenzifikace. Odpověď na ni však předpokládá podstatně širší informační bázi, než dosud máme v oblasti hmotných podmínek života k dispozici.

Резюме

Я. Витечкова: Теоретико-методологические замечания к исследованию материальных условий жизни

Развитие материальных условий жизни, как связующее звено экономического и социального развития, в настоящее время все больше выдвигается на передний план внимания науки и политики из-за своей связи с процессами роста роли человеческого фактора в экономическом и социальном развитии. Автор теоретико-методологического очерка стремится доказать необходимость перенесения акцента социологических исследований материальных условий жизни с уровня макроэкономических агрегатов жизненного уровня в плоскость конкретных индивидуализированных материальных жизненных возможностей.

Материальная обусловленность человеческой деятельности выражена многообразным комплексом материальных факторов, производство и воспроизводство которых является общественным процессом, отражающим основные черты определяющего фактора способа производства. При его изучении автор очерка рекомендует понятийно различать материальную ситуацию как меру материальных возможностей, индивидуальную собственность и реальный материальный уровень удовлетворения потребностей.

Автор определяет элементы материального и имущественного положения людей в социалистическом обществе как с точки зрения объективных общественных факторов (окружающая среда, структура заселения, коммуникации, жилищные условия, предложение трудовых возможностей, рыночное и нерыночное предложение товаров широкого потребления и услуг, денежная и ценовая политика, политика в области доходов

и (пр.), так и с точки зрения индивидуальной собственности и распоряжения потребительными стоимостями (предметы длительного пользования, средства производства и труда, потребительные стоимости высокой меновой стоимости, резервный материальный и денежный фонд). В этой связи автор обращает внимание на важность и функции некоторых социально-экономических факторов, таких как доля денежного обмена в потреблении, стоимостные и ценовые отношения, механизмы распределения и перераспределения денежных доходов населения, роль денежных и других материальных резервов.

Давая характеристику ресурсов и факторов материального и имущественного положения, автор учитывает внешние нетрудовые ресурсы, материальные условия жизненного старта, результаты собственной трудовой, обменной и потребительской активности, социально-демографические и другие качества индивида и семьи, экономически, коммуникационно и социально доступное общественное предложение потребительных стоимостей, услуг и видов деятельности. Основной материальный источник, каким в социалистическом обществе является общественный труд и трудовой доход, дополняется не только доходами, поступающими из общественных фондов потребления, но и не получившим до сих пор должной оценки эффектом индивидуального труда в семье и домашнем хозяйстве, доходами от легального и нелегального перераспределения доходов между гражданами и пр. На формирование материального жизненного уровня оказывает влияние одновременное поступление доходов и материальных ресурсов, их кумуляция и межпоколенческая передача в форме наследия и даров. Эти процессы существенно ослабляют взаимоотношение между трудовым вознаграждением и материальным положением людей, они специфически, способом, который до сих пор не полностью изучен, влияют на развитие внутриобщественной дифференциации.

Summary

J. Vitéčková: Theoretico-methodological Remarks on Material Living Conditions Research

At present the evolution of material living conditions as a connecting link between economic and social development is increasingly shifting into the focus of attention of science and politics because of its correlation with processes of the growth of the role of the human factor in economic and social development. This theoretico-methodological paper attempts to argue for the need of shifting the accent of sociological research into material living conditions from the level of macro-economic living-standard aggregates on that of concrete individualized material possibilities of life.

The materially conditioned character of human activity is expressed by a multiform complex of material factors whose production and reproduction are a social process reflecting the basic features of the determining factor of the mode of production. In studying it the paper recommends to make a conceptual distinction between the material situation as a measure of material possibilities, individual ownership, and the real material level of the satisfaction of needs.

The paper goes on to define the elements of the material and ownership situation of people in socialist society from the point of view of objective social factors (natural environment, settlement structure, communication, mode of habitation, supply of working opportunities, market and non-market supply of consumer's products and services, currency, price and income policies, etc.), as well as from the point of view of individual ownership and availability of utility values (objects of long-term consumption, means of production and work, utility values of a high exchange value, reserve material and financial funds). In this connection, the importance and functions of some socio-economic factors are pointed out, such as the share of financial exchange in consumption, value and price relations, distribution and redistribution mechanisms of the population's financial incomes, the role of financial and other material reserves.

In characterizing the resources and factors of the material and ownership situation the paper takes into account extrinsic non-working resources, material conditions of the start of life, results of one's own working, exchange and consumption activities, sociodemographic and other qualities of the individual and the household, the economically, communicatively and socially accessible social supply of utility values, services and activities. The basic material resource which, in socialist society, is socially productive work and working remuneration, is complemented not only by incomes from social consumption funds but also by the hitherto underestimated contribution of individual work in the household and in home-scale food production, by incomes ensuing from an either legal or illegal redistribution among citizens, etc. The formation of the material living standard is affected by the parallelism of incomes and material resources, their cumulation, and intergeneration transfer through inheritance and gifts. These processes conspicuously weaken the relation between working reward and people's material situation, and impact in a specific, so far insufficiently fathomed way upon the development of intrasocial differentiation.